

Analýza informačních potřeb

1. Současný stav informačního zabezpečení výzkumu a vzdělávání elektronickými informačními zdroji

Od počátku systematické podpory informační infrastruktury VaV, resp. VaVal, tj. přibližně od roku 2000 do současné doby, se v rámci vědomého budování informační infrastruktury prostřednictvím zajištění klíčových vědeckých multioborových databází vyprofilovala skupina významných institucionálních uživatelů (vysokých škol, vědeckovýzkumných organizací, odborných a vědeckých knihoven), která postupně definovala soubor informačních zdrojů s vysokými impact faktory, naprosto nepostradatelný pro jejich činnost – realizaci VaVal a vzdělávání. Tato zcela zásadní změna v dostupnosti základních špičkových vědeckých informačních zdrojů je dnes akademickou komunitou brána již jako naprosto standardní, základní a nepostradatelné vybavení pro vědeckou práci a vzdělávání.

Vzhledem k vysokým nákladům na zpřístupnění těchto zdrojů i při seskupení institucí do konsorcií a využití všech možností dojednat konsorcionální slevy, byla tato změna uskutečnitelná díky alespoň částečné podpoře z prostředků VaV, resp. díky její účelové podobě distribuované prostřednictvím programů podpory informační infrastruktury LI (období 2000 – 2003), 1N (období 2004 – 2008) a INFOZ (období 2009 – 2011). Naprostá závislost financování těchto zdrojů na účelové podpoře se projevila v letech, kdy byla návaznost vyhledávání programů podpory přerušena, tj. v letech 2009 a 2012. MŠMT hrozbu výpadku financování a tím i přerušování kontinuity přístupu řešilo jednorázovou účelovou dotací poskytnutou zejména Národní technické knihovně (NTK) jako lídru klíčových konsorcií. Vytvoření stabilního prostředí pro pokrytí informační infrastruktury VaVal umožnilo zmapovat, jaké zdroje jsou klíčové: dnes tedy víme, **co** je skutečně nezbytné. A díky dlouhodobému statistickému sledování využití jednotlivých zdrojů je jasná i skupina uživatelů, tj. víme také, **kdo** zdroje potřebuje.

Dlouhodobě tradovaná tvrzení o potřebnosti zajištění informační infrastruktury VaVal a vzdělávání jako základního předpokladu rozvoje české vědy a vzdělávání, přinejmenším ze strany NTK podložená pečlivým statistickým sledováním vývoje užití a tím i efektivity vynakládaných finančních prostředků, byla v roce 2012 potvrzena v rámci výstupů projektu **Efektivní informační služby pro veřejnost a státní správu, Reg. Č. CZ.1.04/4.1.00/59.00019 – ESF OPLZZ** (<http://www.techlib.cz/cs/1643-projekt-efi>). Jedná se zejména o výsledky dotazníkového šetření, které zahrnovalo zjišťování informačního chování ve vztahu k elektronickým informačním zdrojům ve skupinách respondentů z řad registrovaných či potenciálních zákazníků NTK, tj. studentů magisterských a doktorských cyklů VŠ, vysokoškolských akademických a vědeckých pracovníků, výzkumných pracovníků, středoškolských pedagogů, studentů maturitních ročníků středních škol, akreditovaných vzdělávacích organizací, ale i soukromých společností zabývajících se aplikací vlastní vědy a výzkumu do praxe a konečně i občanů Prahy 6. Z tohoto šetření vyplynulo mimo jiné zjištění, že mezi vysokoškoláky a vědci je skoro z 97 % zájem o EIZ a 73 % - 81 % z nich EIZ využívá více než tištěné zdroje. Dotazované skupiny přitom naprosto netušily, kdo tyto EIZ pro ně zajišťuje a za jaké finanční zdroje. Dalším důležitým výstupem projektu EFI ve vztahu k zajištění informační infrastruktury VaVal jsou analýzy obsahující zhodnocení současného stavu pokrytí informační infrastruktury zejména v oblasti gesce NTK, v jejichž rámci byl pečlivě prozkoumán i program INFOZ zejména z pohledu efektivity finančních prostředků

vynaložených na nákup jednotlivých EIZ a na personální zajištění řešení 18 projektů podpořených v rámci tohoto programu. V souvislosti s rámcovým zhodnocením efektivity využívání podpořených EIZ byla potvrzena např. závislost mezi cenou a kvalitou zdroje, tj. že nejdražší EIZ (ScienceDirect Elsevier Science a Web of Knowledge) jsou zároveň i těmi nejpoužívanějšími. Významné bylo i zjištění, že 58 nakoupených EIZ z celkem podpořených 76 spadá ve svém využití do kategorie podprůměrného využití, do kterého tyto vědecky hodnotné zdroje strhávají členové konsorcií, kteří vykazují minimální využití jednotlivých zdrojů. Vzniká tak otázka o nutnosti zapojení takových členů do konsorcií, resp. o nutnosti lepšího zvážení zapojení jednotlivých institucí do konsorcií a posouzení důležitosti jednotlivých EIZ. Z dalšího zkoumání pak vyplynulo, že např. obsluha vědních oborů EIZ je atomizovaná (technika byla pokryta 9 konsorcií, které řídilo 5 různých institucí, medicína 10 konsorcií řízenými 6 institucemi apod.). Jako průřezové byly v rámci analýz označeny mimo jiné i databáze nakladatelství Elsevier Science (ScienceDirect, Scopus), John Wiley&Sons (Wiley Online Library) a Springer Verlag (SpringerLink a Computer Science Library), viz Přílohy dokládající multioborovost těchto databází (Přílohy č. 29 – 33.xls), přičemž nakladatelství Elsevier Science bylo identifikováno jako největší dodavatel EIZ na českém trhu s podílem 38 % na celkových nákladech na nakupované zdroje. Všechny analýzy prostředí EIZ VaVal však naprosto bez pochyb vedou k potřebě změny způsobu zajišťování informační infrastruktury VaVal, a to od atomizovaného způsobu zajištění prostřednictvím soutěží ve výzkumu a vývoji směrem k zajišťování centralizovanému, jak je tomu v ekonomicky vyspělých zemích celého světa. Výstupy projektu EFI jsou zveřejněny na adrese: <http://repozitar.techlib.cz/>, všechny dostupné materiály se objeví po zadání klíčového slova EFI do vyhledávacího okénka.

Analýzy tedy potvrdily, že NTK je již od roku 2000 (jako nositelka projektů LI200028 a LI01018) úspěšným garantem pro sjednání, zajištění, provoz i popularizaci finančně, technicky i technologicky výhodného a kvalitního přístupu právě k multioborovým elektronickým zdrojům z této oblasti. NTK je jednou z mála současných českých transparentně profilovaných velkých odborných knihoven, které budují své fondy v zájmu nejen pokrytí informačních potřeb vlastních registrovaných uživatelů, ale zpřístupňují informační zdroje celým vědním oblastem. NTK je také knihovnou podílející se na zavádění nejnovějších technologií v oblasti zjednodušování zpřístupnění EIZ jako jsou discovery systémy, SFX, Shibboleth, anebo portálových řešení (portál TECH) či služeb elektronického dodávání dokumentů (stabilní a spolehlivá služba Virtuální polytechnické knihovny).

Na základě dlouhodobého využívání, profilace, sledování uživatelské základny a v neposlední řadě jako výsledek výše zmíněných analýz, se jako klíčové ukázaly elektronické informační zdroje (EIZ) nakladatelství Elsevier Science (ScienceDirect a Scopus, dále ES), Springer Verlag (SpringerLink a Computer Science Library, dále Springer) a John Wiley&Sons (Wiley Online Library, dále Wiley), jejichž licenční zpřístupnění NTK na základě zájmu členské konsorcionální komunity dlouhodobě zajišťuje. Výše zmíněná konsorcia (s výjimkou poměrně nového Scopusu, 2008) se řadí velikostí své členské základny a mírou využití - spolu s konsorciem na přístup k Web of Knowledge a EBSCO - mezi pět nejvýznamnějších v ČR.

2. Okruh uživatelů zdrojů pořizovaných NTK, oborové a regionální pokrytí

Členská základna konsorcií NTK je tvořena institucemi výhradně neziskového charakteru, tj. veřejnými vysokými školami, ústavy Akademie věd ČR a jinými výzkumnými organizacemi a veřejnými odbornými knihovnami (viz Přílohu č. 5 Seznam členů konsorcií a Prohlášení pro

rok 2013.xlsx, resp. Přílohu č. 25 Prohlášení členů konsorcií pro roky 2014 – 2017.xlsx.), které umožňují rovný nekomerční přístup k těmto zdrojům pro své registrované uživatele. V roce 2012 byla členská základna konsorcií vedených NTK tvořena z 56 % veřejnými vysokými školami, z 35 % výzkumnými organizacemi. Odborné knihovny, z nichž některé se však v průběhu roku 2012 také staly výzkumnými organizacemi, tvořily 9 %. Při přípravě a realizaci všech svých dosavadních projektů na zpřístupnění EIZ postupovala NTK na základě široké diskuse s uživatelskými institucemi a jejich zástupci (např. Asociace knihoven vysokých škol, dále jen AKVŠ, <http://www.akvs.cz/>) prostřednictvím rozesílání adresných e-mailů, elektronické konference Konsorcia@mail.ntkcz.cz, zveřejněním všech dokumentů na <http://www.techlib.cz/cs/689-elektronicke-zdroje-konsorcia-ntk/> a organizováním pravidelných pracovních i informativních setkání. Členské instituce jsou pečlivě a podrobně seznamovány zejména s průběhem jednání o licenčních smlouvách a s dojednanými podmínkami, zejména finančními.

V rámci členské základny konsorcií vedených NTK není uplatněna žádná restrikce týkající se regionální příslušnosti jednotlivých institucí, jedná se o naprosto otevřená konsorcia, jejichž jedinou podmínkou členství je dodržení licenčních podmínek jednotlivých konsorciálních uskupení, přičemž podmínky autorizovaného užití jednotlivých zdrojů jsou zaměřené pouze na oblast neprofitních institucí.

Oborové pokrytí pořizovaných zdrojů je multidisciplinární s mírným příklonem k oborům technických a aplikovaných přírodních věd, resp. STM (Science, Technology, Medicine).

3. Doložení zájmu členských organizací

O zájmu uživatelských institucí o členství v konsorciích vedených NTK svědčí zejména dvě skutečnosti: vysoká míra využití jednotlivých zdrojů (doložená statistikami s retrospektivou od roku 2001) a dále ochota jednotlivých členských institucí nést až doposud v rámci svých institucionálních plateb (institucionálních předplatných) vysokou míru finanční zátěže na úhradu přístupu (až 90 % celkových nákladů – konsorcium Wiley).

Zájem členských organizací konsorcií na pokračování přístupu do výše zmíněných EIZ po ukončení programu INFOZ byl pro rok 2013 jednoznačně deklarován tzv. Prohlášením o účasti v jednotlivých konkrétních konsorciích. Viz Přílohu č. 5b Seznam členů konsorcií a Prohlášení pro rok 2013.xlsx, resp. Přílohu č. 25b Seznam členů konsorcií a pro roky 2014 – 2017.xlsx. včetně kopií originálů došlých Prohlášení jednotlivých institucí (tzn. Přílohy č. 5a Prohlášení 2013.pdf a č. 25a Prohlášení členů konsorcií pro roky 2014 – 2017.pdf).

Pro období 2014 – 2017 budou s jednotlivými členy konsorcií v roce 2013 navíc podepsány Smlouvy o účasti v jednotlivých konsorciích, kde budou smluvně přesněji upravena práva a povinnosti jak na straně nakladatele, resp. zprostředkovatele, tak i na straně NTK a člena konsorcia, a to včetně stanovení sankcí za nedodržení podmínek smlouvy (viz Přílohu č. 26 Vzor Smlouvy o zajištění a zpřístupnění EIZ.docx).

4. Statistiky využití, doklad efektivity vynakládaných prostředků

Díky intenzivnímu úsilí NTK při jednání s jednotlivými nakladateli/producenty je zajištěno nejen kontinuální zpřístupnění klíčových multidisciplinárních vědeckých EIZ, ale bylo dosaženo i významného snížení nákladů na pořízení plného textu odborného článku. Současná průměrná cena staženého článku pro českou akademickou komunitu v rámci konsorcií vedených NTK poklesla z 94,- Kč v roce 2008 na nynějších 47,- Kč (článek ze

ScienceDirect je za průměrných 44,- Kč, Wiley za 51,- Kč a Springer 38,- Kč). Cena za tutéž službu poskytnutou prostřednictvím služeb elektronického dodávání dokumentů (EDD) se podle ceníků pohybuje mezi 135,- Kč až 300,- Kč (podle producenta), pohybujeme se tedy na 15 - 35 % cen EDD. K tomu je třeba připočítat výhody zpřístupnění plných textů celých skupin dokumentů, nikoliv pouze jednoho jediného článku. Velmi často je zmiňována výhoda platby za jeden článek, tzv. pay-as-you-go systém jako rovnocenná alternativa konsorciálního přístupu k EIZ. Obvyklá průměrná cena za jeden stažený článek z titulů nakladatelství Springer činí 34,95 EUR, ES 31,50 – 41,95 USD podle druhu požadovaného článku a Wiley si účtuje 40,- USD, ke všem cenám je navíc nutné připočítat DPH. Jedná se tedy o (zhruba 30x nákladnější) alternativu spíše pro zajišťování jednotlivých odborných článků, nikoliv pro zajištění informační infrastruktury VaVal jako celku.

Licenční smlouvy na zpřístupnění EIZ VaVal sjednávané NTK vždy obsahovaly velice pečlivě připravené ustanovení o pravidelné aktualizaci a zpřístupnění statistických údajů o využití zdrojů ve standardních formátech (ICOLC, nyní preferovaný COUNTER) nejen za jednotlivé členy, ale zejména údaje celokonsorciální pro potřeby pravidelného vyhodnocování úspěšnosti projektu řešitelem. NTK tato data pravidelně a pečlivě sledovala a zpřístupňovala členům konsorcií na <http://www.techlib.cz/cs/689-elektronicke-zdroje-konsorcia-ntk/> a tyto údaje také byly samozřejmě součástí předepsaných zpráv o řešení projektů v rámci všech programů podpory. V současnosti je u většiny zdrojů zajišťovaných NTK k dispozici statistická řada již od roku 2000. Využití výše zmíněných primárních EIZ má stoupající tendenci, v roce 2011 byl dokonce v rámci celokonsorciálních statistik ScienceDirect překonán počet dvou milionů stažených článků, což je v rámci ČR svého druhu rekord. Pro podrobnější komentáře viz Přílohu č. 44 Statistika využití zdrojů nakupovaných v rámci konsorcií NTK za roky 2001 - 2012.docx.

Konkrétním dokladem ekonomické výhodnosti využití finančních prostředků je zejména komparace cen za zpřístupnění výše zmíněných zdrojů pro jednotlivé členské instituce s využitím účelové podpory a bez ní, z které vyplývá, že tyto zdroje by byly bez této podpory beze vší pochybnosti nad finanční možností jednotlivých členských institucí. Pro podrobnější údaje viz Přílohu č. 41 Ceny zdrojů bez využití konsorciálního nákupu.xlsx a č. 42 Kalkulace cen zdrojů v letech 2013 – 2017.xlsx.

5. Předpokládaná míra a rizika využitelnosti zpřístupňovaného informačního zdroje pro výzkum

Ačkoliv v meziročních statistikách využití jednotlivých zdrojů křivka absolutního počtu stažených plných textů článků spolehlivě stoupá, je nutné si přiznat (a také to bylo v rámci analýz projektu EFI prokázáno), že jsou v konsorciích vedených NTK členské instituce, které ačkoliv deklarují nutnost a potřebu nákupu EIZ pro svoje účely, přesto nakonec vykazují minimální užití. S takovými institucemi je nutné pracovat a zjistit příčiny tohoto stavu. Dle průzkumů, které již NTK v této oblasti provedla (naposledy např. v souvislosti s přípravou cenového modelu plateb v konsorciu), byl hlavní příčinou špatný marketingu služeb, tj. propagace zdrojů a školení uživatelů pro práci s nimi. NTK se propagací a školení tradičně intenzivně věnuje a organizuje kurzy a semináře nejen pro své uživatele, ale i pro širokou odbornou veřejnost, a to včetně školení trenérů/superuživatelů, zástupců jednotlivých členských institucí. V této činnosti rozhodně bude NTK pokračovat i nadále.

Dalším důležitým rizikem, kterým je nutné se v rámci dodržení podmínek 3E zabývat, je eliminace duplicit v pořizování EIZ v ČR. Soubor pořizovaných EIZ je unikátní a NTK není

známo, že by docházelo k duplicitnímu pořizování stejných zdrojů jinými institucemi. Otevřená struktura konsorcií vedených NTK napomáhá eliminaci tohoto rizika a počet členů konsorcií NTK, který převyšuje sedmdesát, lze považovat za účinné opatření proti vzniku tohoto rizika.

6. Shrnutí

Jak výše zmíněné analýzy, tak více než desetiletá praxe prokázaly, že EIZ nakladatelství Elsevier Science, SpringerVerlag a Wiley&Sons jsou špičkovými vědeckými informačními zdroji, nepostradatelnými nejen pro český výzkum a vzdělávání, ale i v měřítku mezinárodním. Proto je jejich zpřístupnění, aktualizace, zajištění provozu i popularizace vzhledem k jejich finanční náročnosti i přes využití ekonomických výhod konsorciálního přístupu mimořádně efektivní právě s účelovou podporou v rámci programu podpory informační infrastruktury VaVaI.